

Денисюк Василь Іванович

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології
Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк), Україна

ПРОБЛЕМА ТАТАРСЬКИХ НАБІГІВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено висвітлення проблеми татарських набігів на українські землі в XVI – першій половині XVII ст. у шкільному курсі з історії України. У контексті цієї проблеми проаналізовано рекомендації, навчальна програма Міністерства освіти і науки, а також підручники для 8-го класу з історії України.

Актуальність. Проблеми висвітлення міжетнічних взаємин в шкільному курсі з історії є завжди чутливими і вагомими у контексті формування ключових і предметних компетентностей. Сприйняття інших етносів часто відбувається через призму історичних знань та уявлень, які формуються у шкільному віці. До особливо складних у цьому аспекті можна віднести проблему історії відносин українського народу з одного боку, польського, російського, кримськотатарського – з іншого. Якщо українсько-польські чи українсько-російські відносини можна охарактеризувати на сучасному етапі історії як міждержавні, то у випадку з кримськотатарським народом ситуація суттєво відрізняється. Кримськотатарський народ, як і український, має насичену історію репресій та утисків з боку імперської та радянської влад, а з 2014 р. – є одним з найстійкіших носіїв ідеї державного суверенітету України в окупованому Криму і загалом надійним союзником у боротьбі зі спільним ворогом. Проте спадок військового протистояння між кримськими татарами та українськими козаками подекуди може негативно впливати на характер міжнаціональних відносин, конструюючи негативні переконання, помилкові стереотипи. Шкільний курс з історії України покликаний, окрім іншого, формувати в учнів толерантне і неупереджене ставлення до представників інших народів, в тому числі кримськотатарського. Мета статті – проаналізувати принципи і пріоритети, а також рекомендації, запропоновані Міністерством освіти і науки України (далі – МОН), що стосуються проблеми татарських набігів, її висвітлення в шкільному курсі, в тому числі в підручниках.

Основна частина. Як вдало підмітив М. Хальббакс, формування спогадів особистості відбувається значною мірою через призму вузького кола людей та соціальних інституцій (сім'ї, школи і друзів). Саме найближче оточення людини визначає головні елементи пам'яті [12, с. 10]. Роль школи у цьому відношенні особливо помітна, адже вона конструює систему історичних уявлень.

XVI – середина XVII ст. є періодом історії, який тісно пов'язаний із значимими для українців поняттями «козацтво» та «Національно-визвольна війна українського народу». Тому суміжні проблеми, в тому числі щодо татарських набігів, можуть сприйматися особливо чутливо учнями. У зв'язку з цим, варто згадати думку І. Колесник, яка виділяє «періоди-фаворити» в механізмі конструювання культурної пам'яті та в контексті формування патріотизму. Формування патріотизму в учнів українських шкіл відбувається значною мірою через призму «козацької» історії (вона охоплює і період XVI – середини XVII ст.), що в українському соціумі часто інтерпретується як головний тріумф або елемент тріумфу [7, с. 20–21].

Для відповіді на питання «В якому руслі потрібно висвітлювати проблему татарських набігів на українські землі?», перш за все, слід визначити, як МОН рекомендує це робити. Навчальна програма МОН з історії для 5–9 класів пройшла складний шлях формування та доопрацювання [5, с. 121–123]. За актуальною програмою, затвердженою у 2017 р., до ключових компетентностей з історії України віднесено основні компетентності у природничих науках і технологіях, в тому числі «пояснювати та оцінювати вплив природного середовища на життя людини в окремі історичні періоди» [8]. На уроках, присвячених вивченню історії Кримського ханства, як і взагалі історії Степу до кінця XVIII ст., одним з головних завдань вчителя є конструювання в учнів розуміння кочового або напівкочового господарства, його залежності від природно-кліматичних умов. Розуміння учнями специфіки цього типу господарства дасть можливість сприймати набіги представників кочових спільнот на осілих сусідів як об'єктивне явище, унеможливити однобоку перцепцію кримськотатарського народу.

Важливим елементом формування нетенденційного сприйняття кримськотатарського народу є розставлення акцентів вчителем на уроці історії. У цьому контексті надзвичайно вагомим є аксіологічний аспект, адже вчитель не просто подає історичний матеріал, але здійснює оцінку такого історичного явища як набіги на українські етнічні землі.

Документом, що визначає структуру програми навчання учнів з історії, є «Історія України. Всесвітня історія 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 804 від 7 червня 2017 р.). Проблема татарських набігів на українські землі висвітлюється у 8-му класі (Розділ 2 «Історії України» – «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)). При цьому навчальна програма не акцентує увагу на проблемі татарських набігів на українські землі [9]. Проте ігнорувати цю тему є не тільки не доцільним, але й шкідливим. Адже тільки обговорення і розуміння проблеми унеможливить або, принаймні, ускладнить конструювання потенційно негативних стереотипів щодо інших етнічних спільнот в сприйнятті учнів.

Крім того, в методичних рекомендаціях Міністерства освіти і науки України про викладання історії у 2020/2021 н. р. до пріоритетів у змісті історичної освіти включено такий пункт – «показати поліетнічність та багатокультурність через історії людських спільнот, що населяли/населяють територію України, та їх взаємодію» (зокрема з особливою увагою рекомендовано поставитися до проблеми джерел формування кримськотатарського народу), а також «виважений й неупереджений розгляд контроверсійних та дражливих тем в історії України, Європи та світу» [8]. Проблема татарських набігів на українські землі у цьому контексті можна віднести до категорії «контроверсійних та дражливих тем», що заслуговують на детальний аналіз. Проте такий підхід можливий тільки у випадку, якщо об'єктом розгляду є відносини, а не одна із сторін. Для цього потрібно, щоб обидві сторони відносин (українська та кримськотатарська) отримали рівнозначну увагу у змістовому наповненні принаймні розділу чи параграфу підручника.

Підручник є основою для висвітлення у школі будь-якої теми з історії. Аналіз структури підручників та їх змістового наповнення щодо проблеми татарських набігів на українські землі дає підстави стверджувати про неоднозначний підхід авторів різних авторів до цієї теми.

У частині підручників з історії України для восьмого класу, зокрема за авторством І. Бурнейка, О. Наумчук, М. Крижановської, О. Штанько [1], а також В. Власова [2], тема формування Кримського ханства, його розвитку у XVI – першій половині XVII ст. і впливу на українські землі обділена увагою. У цих підручниках татари фігурують тільки як один з факторів формування українського козацтва: «Життя українських земель визначалося ще

однією обставиною – спустошливими нападами з Криму. Набіги були зумовлені не тільки близькістю українських земель до войовничих кочовиків...», «Постійна загроза нападу татар змушувала козаків будувати укріплення з дерев – засіки» [2, с. 14, 31]. Поза увагою залишалася історія кримськотатарського народу і кочового світу узагалі та його впливу на українські землі.

У підручниках за авторством О. Гісема, О. Мартинюка [3, с. 68–72; 4, с. 63–68], Н. Гупана, І. Смагіна, О. Пометун [5, с. 87–93], О. Струкевича [11, с. 63–68], Г. Швидько, П. Чорнобая [13, с. 87–96] виділено окремий параграф у розділі «Українські землі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.», де визначено основні політичні, економічні та соціальні особливості розвитку Кримського ханства і причини набігів на сусідні землі. Лише у підручнику за авторством О. Струкевича подано відомості не тільки про військове протистояння між кримськими татарами і українськими козаками, але й про військово-політичний союз між ними у 20-ті роки XVII ст. Узагалі, проблема відносин між кримськими татарами та українцями в шкільних підручниках вже не має тієї тенденційності, яка була присутня в деяких підручниках попередніх десятиліть. Проте все ще залишається низка аспектів, що заслуговують на прискіпливішу увагу.

Тема татарських набігів на українські землі володіє значним дискусійним потенціалом у роботі учнів на уроках історії. Вона може бути об'єктом обговорення у форматах «круглий стіл», дискусія, дебати та ін. Разом з тим, вчитель повинен пам'ятати про те, що це питання потребує скоріше вдумливого та аналітичного, аніж емоційного обговорення.

Іншим важливим аспектом розгляду цієї теми на уроках історії є некоректність використання таких понять, як «агресія», що знайшло своє відображення в методичних рекомендаціях МОН [8].

Висновки. Загалом, проблема татарських набігів на українські землі в XVI – першій половині XVII століття залишається однією із важливих і складних для висвітлення тем в шкільному курсі з історії України. Навчальна програма та методичні рекомендації МОН не акцентують увагу на історії Кримського ханства цього періоду, однак принципи, закладені в основу навчання, повинні формувати в учнів з одного боку патріотизм, з іншого – повагу до інших народів. Це завдання є досить складним, проте одним з пріоритетних. Підручники з історії України для восьмого класу по-різному висвітлюють цю тему. Зважаючи на перераховані фактори, можна стверджувати, що головну роль у цьому контексті повинен відігравати вчитель, на якого покладено обов'язок віднайти баланс у шкільному матеріалі з історії України.

Список використаних джерел:

1. Бурнейко І., Наумчук О., Крижановська М., Штанько О. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Тернопіль: Астон, 2016. 296 с.
2. Власов В. Історія України: підручник для 8-го класу загально-освіт. навч. закл. К.: Генеза, 2016. 256 с.
3. Гісем О., Мартинюк О. Історія України для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії: підручник для 8 класу загальноосвітніх закладів. Х.: Ранок, 2016. 320 с.
4. Гісем О., Мартинюк О. Історія України: підручник для 8 класу загальноосвітніх закладів. Х.: Ранок, 2016. 272 с.
5. Гупан Н., Пометун О. Проблеми конструювання змісту шкільної навчальної програми з історії України для 8-го класу. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 3. С. 121–131.
6. Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Х.: ФОЛЮ, 2016. 320 с.
7. Колесник І. І. Історична пам'ять: аналітична модель. *Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять*. 2012. № 4. С. 19–30.

8. Лист Міністерства освіти і науки України від 11.08.2020 № 1/9-43 «Щодо методичних рекомендацій про викладання історії у 2020/2021 навчальному році». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-metodichnih-rekomendacij-pro-vikladannya-navchalnih-predmetiv-u-zakladah-zagalnoi-serednoi-osviti-u-20202021-navchalnomu-roci>.
9. Наказ Міністерства освіти і науки України № 804 від 7 червня 2017 р. Історія України. Всесвітня історія 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
10. Постанова Кабінету Міністрів України № 898 від 30.09.2020 р. Державний стандарт загальної середньої освіти. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/.
11. Струкевич О. Історія України: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Грамота, 2016. 272 с.
12. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27. <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-ramyat.html>.
13. Швидько Г., Чернобай П. Історія України: підручник для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2016. 352 с.